

Explaining the Islamization of the Turks with Emphasis on the Samanid PeriodFereshteh Salehi Rozveh¹ , Feyzollah Boushasb Goosheh^{2*} , Naser Jadidi³

1. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Email: f.salehi2070@iau.ac.ir

2. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Email: f-boushasb@iaun.ac.ir

3. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Email: naserjadidi@iau.ac.ir

Article Info**Abstract****Article type:**

Research Article

Articl history:

Received:

2026-04-05

Accepted:

2026-06-28

Keywords:Turkic Islamization,
Samanids,
Transoxiana,
Central Asia,
Karakhanids

This research investigates the process and catalysts of Turkic Islamization prior to the formation of Turkic Muslim states, focusing on the Samanid era. It hypothesizes that Turkic conversion to Islam was gradual, resulting from a combination of political, economic, cultural, trade, and missionary factors, particularly influenced by Samanid policies. The study uses a descriptive-analytical method, examining historical sources and recent research on pre-Islamic Turkic beliefs, Transoxiana's history, and Turkic-Islamic relations. Findings show pre-Islamic Turks held diverse beliefs (Shamanism, Buddhism, Manichaeism, Zoroastrianism, Christianity, Judaism), fostering religious tolerance. Umayyad policies hindered deep Islamization, but Abbasid and especially Samanid reforms—economic changes, trade growth, missionary work, Turkic soldiers, frontier jihads, and steppe settlements—accelerated conversion. The Samanids established Islamic civilization in Transoxiana, enabling widespread Turkic conversions and the rise of the Karakhanids, integrating Central Asia into the Islamic world and shifting power to Turkic Muslim rulers.

Cite this article: Salehi Rozveh, Fereshteh; Boushasb Goosheh, Feyzollah; Jadidi, Naser (2026). Explaining the Islamization of the Turks with Emphasis on the Samanid Period. *The Journal of Research on the History of Iran in the Islamic Period*, 3(9), 93-114.

<https://doi.org/10.82536/rihip-2026.1242257>

© The Author(s).

<https://doi.org/10.82536/rihip-2026.1242257>

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

The Islamization of the Turks in Central Asia represents one of the most important religious and political transformations in the history of the eastern Islamic world. This development reshaped the balance of power in the region and prepared the rise of major Turkic Muslim dynasties. Before their conversion, Turkic societies lived across the Eurasian steppe and followed a wide range of religious traditions. Their beliefs included shamanistic practices, reverence for the sky god, and belief in spirits and natural forces, while contact with neighboring civilizations introduced them to religions such as Buddhism, Manichaeism, Christianity, Judaism, and Zoroastrianism (Ibn al Nadim, 1971: 408; Mas'udi, 1997: 134). This diversity created a relatively tolerant religious environment that made the adoption of new beliefs more feasible.

The first significant encounters between Turks and Islam occurred during the Arab conquests of Khurasan and Transoxiana in the seventh and eighth centuries. Muslim armies reached the Oxus River during the caliphate of 'Umar and gradually expanded their control over important urban centers such as Bukhara and Samarkand (Tabari, 2003: 727). However, the early conquests did not lead to large scale conversion. Many local populations remained reluctant to adopt Islam because the Umayyad administration treated non Arab Muslims as mawali and often maintained fiscal and social discrimination against them (Narshakhi, 1992: 66; Göksu, 2023: 273).

Substantial change occurred during the Abbasid period, when social and fiscal policies became more inclusive and non Arab groups gained greater access to political and military institutions (Taqoush, 2005: 172). Within this broader transformation, the Samanid state emerged as a key intermediary between the Islamic world and the Turkic steppe. By promoting Sunni Islam, supporting urban development, encouraging trade, and maintaining frontier interactions with Turkic tribes, the Samanids contributed significantly to the spread of Islam among the Turks (Frye, 1996: 164; Bosworth, 2002: 54). Understanding the mechanisms through which this process unfolded is essential for explaining the emergence of Muslim Turkic states and the integration of Central Asia into the Islamic world.

Method

This research employed a descriptive–analytical historical method based on documentary analysis. The study examined classical Islamic chronicles, geographical works, travel accounts, and modern historical studies related to Central Asia, Transoxiana, and early Muslim–Turkic relations. By comparing historical narratives and scholarly interpretations, the research analyzed the factors that influenced the Islamization of the Turks, including political transformations, economic exchanges, frontier warfare, and cultural interactions. The study also investigated the role of the Samanid state in facilitating contacts between Muslim societies and Turkic tribes and evaluated how these interactions contributed to the gradual spread of Islam in the region.

Results

The results of this study indicate that the Islamization of the Turks was a gradual and multidimensional process rather than the immediate outcome of military conquest. Several interrelated factors contributed to this transformation.

First, the religious background of Turkic societies played a significant role in facilitating their later conversion to Islam. Before the arrival of Islam, the Turks already lived within a pluralistic religious environment. Alongside shamanistic traditions, they encountered several world religions through cultural and commercial exchanges across Central Asia. Sources describe the presence of Buddhist, Manichaean, Christian, and Zoroastrian communities in regions such as Sogdiana, Bukhara, and Balkh (Mas'udi, 1997: 134; Narshakhi, 1992: 29). This diversity fostered a degree of religious tolerance that made the adoption

of new beliefs more acceptable.

Second, early Muslim conquests introduced Islam to Central Asia but did not immediately result in widespread conversion. During the Umayyad period, Arab military campaigns extended Islamic political authority into Transoxiana. However, discriminatory policies toward non Arab converts and the persistence of fiscal burdens discouraged genuine integration into the Islamic community (Narshakhi, 1992: 66; Göksu, 2023: 273). Consequently, many Turkic and Iranian populations remained outside the Islamic religious sphere despite living under Muslim rule.

Third, the Abbasid transformation created more favorable conditions for Islamization. Abbasid reforms reduced ethnic discrimination and improved the fiscal status of new converts. The abolition of certain taxes on Muslims encouraged many individuals to adopt Islam for both social and economic reasons (Göksu, 2023: 285). At the same time, increasing participation of non Arabs in the military and administrative structures of the caliphate strengthened the integration of diverse populations into the Islamic order.

Fourth, trade networks played a crucial role in spreading Islamic culture among Turkic tribes. Central Asia formed an essential part of the Silk Road commercial system, and Muslim merchants regularly traveled across the region. Through these networks, merchants transmitted not only goods but also religious ideas, social practices, and cultural norms. Contact with Muslim traders familiarized Turkic populations with Islamic rituals and ethical principles (Göksu, 2023: 286).

Fifth, religious scholars and Sufi missionaries contributed significantly to the spread of Islam among Turkic communities. Unlike state officials or military commanders, many Sufi figures interacted directly with nomadic populations and explained Islamic teachings in accessible forms. Their influence often replaced the ritual authority previously held by shamans and helped translate Islamic concepts into a cultural framework understandable to Turkic societies (Göksu, 2023: 290).

Sixth, the policies of the Samanid state accelerated the Islamization process. The Samanids strengthened Islamic institutions in Transoxiana, promoted Sunni orthodoxy, and supported the development of urban centers that served as hubs of trade, scholarship, and missionary activity (Frye, 1996: 164). Their military campaigns on the eastern frontier, including the conquest of Taraz in 893, expanded Islamic influence in regions inhabited by Turkic tribes (Abdullayev, 1998: 163). These campaigns were accompanied by the establishment of Muslim settlements and commercial networks that facilitated long term cultural interaction between Muslims and Turks (Tor, 2009: 289).

Seventh, the increasing recruitment of Turkic military slaves and soldiers into Islamic armies further strengthened connections between Turkic societies and the Muslim political system. Many Turkic warriors entered Samanid service and gradually rose to influential positions within the military hierarchy. Figures such as Alp Tegin and Sebük Tegin later played decisive roles in the formation of new Turkic Muslim dynasties (Bosworth, 2002: 54).

Finally, the conversion of the Qarakhanids in the tenth century marked the culmination of this long process. When the Qarakhanid ruler Satuq Bughra Khan adopted Islam and proclaimed it the official religion of his state, the Islamization of large segments of Turkic society accelerated dramatically (Mackie, 2003: 70). Sources report the conversion of large tribal groups during this period, illustrating the rapid expansion of Islam among the Turks (Ibn Miskawayh, 1981: 181).

Conclusion

The study concludes that the Islamization of the Turks resulted from a complex interaction of political, economic, cultural, and religious factors rather than from military conquest alone. Early contacts during the Umayyad conquests introduced Islam to Central Asia but did not produce widespread conversion. More favorable conditions emerged during the Abbasid period, when reforms reduced ethnic discrimination and facilitated the integration of non Arab populations into the Islamic community.

Within this broader transformation, the Samanids played a decisive role in accelerating the Islamization process. By strengthening Islamic institutions, promoting Sunni religious culture, encouraging trade and urban development, and maintaining close interactions with Turkic tribes along the frontier, they created the political and cultural framework that enabled the spread of Islam among Turkic populations.

The Islamization of the Turks ultimately reshaped the political landscape of Central Asia. The conversion of the Qarakhanids marked the emergence of powerful Turkic Muslim states and facilitated the integration of the region into the Islamic world. At the same time, the increasing influence of Turkic elites within the Samanid military and political structure contributed to the eventual decline of the Samanid state. Thus, the same process that promoted the spread of Islam among the Turks also transformed the balance of power in the eastern Islamic world.

Ethical Considerations

This research relied solely on historical documents and published scholarly sources. The author adhered to academic integrity, accurate citation, and faithful representation of the sources. The study did not involve human participants or confidential data.

References

- Abdullayev, Sa'dallah. (1999). Amir Isma'il Samani. Tehran: Tamaddon.
- Bosworth, C. Edmund. (2006). Tarikh e Ghaznaviyan [The Ghaznavids], trans. Hasan Anusheh, Tehran: Amirkabir.
- Frye, Richard N. (1985). Bukhara: Dastavard e Qurun e Vasati [Bukhara: The Achievement of the Middle Ages], trans. Mahmoud Mahmoudi. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Göksu, Erkan. (2023). "The Establishment of Islam in Central Asia: Geo Cultural Patterns and Geographical Realities." In Tsvetelin Stepanov and Osman Karatay (eds.), Mass Conversions to Christianity and Islam, 800–1100, pp. 265–300.
- Ibn al Nadim, Muhammad b. Ishaq. (1971). Al Fihrist, ed. Reza Tajaddod. Tehran: University of Tehran Press.
- Ibn Miskawayh, Abu 'Ali Ahmad b. Muhammad. (1981). Tajarib al Umam, vol. 2, ed. Muslim b. Hajjaj. Istanbul.
- Mas'udi, 'Ali b. Husayn. (1999). Muruj al Dhahab wa Ma'adin al Jawhar, trans. Abolqasem Payandeh. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Narshakhi, Abu Bakr Muhammad b. Ja'far. (1984). Tarikh e Bukhara, trans. Abu Nasr Ahmad b. Muhammad al Qubavi. Tehran: Tus.
- Tabari, Muhammad b. Jarir. (2003). Tarikh al Tabari, vol. 2. Beirut: Dar Sader.
- Taqoush, Muhammad Suhayl. (2005). Dawlat al Umayyīn, trans. Hojjatollah Judaki. Qom: Hozeh va Daneshgah.
- Tor, David G. (2009). "The Islamization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World." Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 72, pp. 279–299.

تبیین اسلام‌پذیری ترکان با تأکید بر دوره سامانیان

فرشته صالحی رزوه^۱ , فیض الله بوشاسب گوشه^۲ , ناصر جدیدی^۳

۱. گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. پست الکترونیک: f.salehi2070@iaun.ac.ir

۲. گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: f-boushasb@iaun.ac.ir

۳. گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. پست الکترونیک: naserjadidi@iaun.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۷ کلید واژه‌ها: اسلام‌پذیری ترکان، سامانیان، ماوراءالنهر، آسیای مرکزی، قراخانیان	مسئله اصلی این پژوهش تبیین چگونگی و عوامل اسلام‌پذیری ترکان پیش از تثبیت دولت‌های ترک مسلمان و بررسی نقش سامانیان در این فرایند است. مقاله با این فرضیه سامان یافته است که گرایش ترکان به اسلام پدیده‌ای ناگهانی و صرفاً حاصل فتوحات نظامی نبود، بلکه در نتیجه تعامل هم‌زمان عوامل سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، تجاری و تبلیغی، به‌ویژه در بستر سیاست‌های دولت سامانی، تحقق یافت. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر بررسی منابع تاریخی و پژوهش‌های جدید درباره ادیان پیشااسلامی ترکان، تحولات ماوراءالنهر و مناسبات ترکان با جهان اسلام است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ترکان پیش از اسلام دارای مجموعه‌ای متنوع از باورها، از جمله شمنیسم، بودیسم، مانویت، زرتشتی‌گری، مسیحیت و یهودیت بودند و همین تنوع دینی، زمینه نوعی تسامح و آمادگی برای پذیرش دین جدید را فراهم می‌کرد. با وجود تماس اولیه ترکان با اسلام در دوره فتوحات اموی، سیاست‌های تبعیض‌آمیز آن دوره مانع گسترش عمیق اسلام شد؛ اما در عصر عباسی و به‌ویژه دوره سامانیان، اصلاحات اقتصادی، گسترش تجارت، فعالیت مبلغان و صوفیان، حضور غلامان ترک در سپاه، جهادهای مرزی و ایجاد مراکز مسلمان‌نشین در نواحی استپی، روند اسلام‌پذیری را شتاب بخشید. نتیجه پژوهش آن است که سامانیان با نهادینه‌سازی تمدن اسلامی در ماوراءالنهر، زمینه اسلام‌آوردن گسترده قبایل ترک و ظهور قراخانیان را فراهم کردند؛ فرایندی که از یک‌سو موجب ادغام آسیای مرکزی در جهان اسلام شد و از سوی دیگر زمینه انتقال قدرت از دودمان‌های ایرانی به حکومت‌های ترک مسلمان را پدید آورد.

استناد: صالحی رزوه، فرشته؛ بوشاسب گوشه، فیض‌الله؛ جدیدی، ناصر (۱۴۰۵). تبیین اسلام‌پذیری ترکان با تأکید بر دوره سامانیان. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۹)، ۹۳-۱۱۴.

<https://doi.org/10.82536/rihip-2026.1242257>

© نویسندگان.

<https://doi.org/10.82536/rihip-2026.1242257>

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

فرایند اسلام‌پذیری ترکان آسیای مرکزی از مهم‌ترین دگرگونی‌های دینی، سیاسی و فرهنگی در تاریخ جهان اسلام و اوراسیا به شمار می‌آید؛ دگرگونی‌ای که پیامدهای آن از مرزهای ماوراءالنهر فراتر رفت و در شکل‌گیری دولت‌های بزرگ ترک‌مسلمان، گسترش مذهب اهل سنت و دگرگونی ساختار قدرت در شرق جهان اسلام نقشی تعیین‌کننده ایفا کرد. ترکان پیش از ورود گسترده به جهان اسلام، در پهنه وسیعی از استپ‌های آسیای مرکزی می‌زیستند و نظام اعتقادی آنان آمیزه‌ای از باورهای شمنی، پرستش خدای آسمان، اعتقاد به ارواح، تقدیس نیروهای طبیعی و آیین‌های مرتبط با زندگی کوچ‌نشینی بود. در کنار این باورهای بومی، قرار گرفتن آنان در مسیر ارتباطی تمدن‌های بزرگ و شبکه‌های تجاری اوراسیایی سبب شد که با ادیانی چون زرتشتی، مانوی، بودایی، مسیحی و یهودی نیز آشنا شوند. این تنوع دینی و تجربه زیست در محیطی چندفرهنگی، زمینه نوعی تسامح مذهبی و آمادگی برای پذیرش باورهای تازه را در میان بخش‌هایی از جوامع ترک فراهم ساخت.

با آغاز فتوحات اسلامی و پیشروی مسلمانان به سوی خراسان و ماوراءالنهر، نخستین تماس‌های جدی میان ترکان و جهان اسلام پدید آمد. با این حال، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که این تماس‌ها در دوره نخست، بیش از آنکه به پذیرش گسترده اسلام بینجامد، به آشنایی تدریجی ترکان با قدرت سیاسی و نظامی مسلمانان منجر شد. سیاست‌های تبعیض‌آمیز امویان نسبت به غیرعرب‌ها، اخذ جزیه از تازه‌مسلمانان در برخی دوره‌ها و تلقی اسلام در قالب سلطه عربی، موجب شد که پذیرش اسلام در میان ترکان با کندی و مقاومت همراه باشد. دگرگونی‌های عصر عباسی، به‌ویژه کاهش تبعیض‌های قومی، اصلاح سیاست‌های مالیاتی، گسترش دیدگاه جهان‌شمول اسلام و ورود تدریجی عناصر غیرعرب به ساختار قدرت، شرایط تازه‌ای را برای نزدیکی ترکان به جامعه اسلامی فراهم کرد. در همین بستر، تجارت، مهاجرت، پیوندهای نظامی، حضور غلامان ترک در دستگاه‌های حکومتی، فعالیت صوفیان و عالمان دینی و تعاملات مرزی میان ماوراءالنهر و استپ، به تدریج اسلام را از مرزهای شهرهای مسلمان‌نشین به سوی قبایل ترک منتقل ساخت.

ادبیات تاریخی موجود درباره این موضوع، از یک‌سو بر نقش فتوحات، جهادهای مرزی و سیاست‌های نظامی دولت‌های اسلامی تأکید کرده و از سوی دیگر، اهمیت عوامل اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی را در روند اسلام‌پذیری ترکان برجسته ساخته است. پژوهشگرانی چون بارتولد، فرای، باسورث و نیز مطالعات جدیدتر درباره تاریخ آسیای مرکزی و اوراسیا نشان داده‌اند که اسلام‌پذیری ترکان را نمی‌توان صرفاً پیامد پیروزی‌های نظامی یا تبلیغات دینی دانست؛ بلکه این فرایند حاصل تعامل مجموعه‌ای از عوامل درازمدت بود. تجارت در مسیر جاده ابریشم، حضور بازرگانان مسلمان در سرزمین‌های ترک‌نشین، فعالیت درویشان و مبلغان، نفوذ فرهنگی ایرانیان مسلمان، اصلاحات سیاسی و مالیاتی عباسیان، و شکل‌گیری دولت‌های محلی نیرومند در شرق جهان اسلام، هر یک در این روند سهمی اساسی داشتند. در میان این عوامل، نقش سامانیان به دلیل جایگاه آنان در ماوراءالنهر و خراسان، پیوندشان با خلافت عباسی، حمایت از فرهنگ اسلامی - ایرانی و تماس مستقیم با قبایل ترک، اهمیتی ویژه می‌یابد.

در این میان، مسئله‌ای که نیازمند بررسی دقیق‌تر است، چگونگی پیوند میان سیاست‌های سامانیان و فرایند تدریجی اسلام‌پذیری ترکان است. سامانیان از یک‌سو با لشکرکشی‌هایی چون فتح طراز، سیاست جهاد مرزی و تثبیت حدود شرقی جهان اسلام را دنبال کردند و از سوی دیگر با رونق‌بخشیدن به شهرهای مرزی، حمایت از عالمان و مبلغان، گسترش زبان و فرهنگ فارسی اسلامی و

به‌کارگیری غلامان ترک در ساختار نظامی، زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی ورود ترکان به جهان اسلام را فراهم ساختند. در نتیجه، رابطه میان دولت سامانی و اسلام‌پذیری ترکان رابطه‌ای یک‌سویه و ساده نبود؛ بلکه سامانیان هم در گسترش اسلام میان ترکان نقش داشتند و هم از پیامدهای این گسترش تأثیر پذیرفتند. ورود گسترده ترکان مسلمان به سپاه و دیوان، قدرت‌گیری فرماندهان ترک و سرانجام ظهور قراخانیان مسلمان، نشان می‌دهد که سیاست‌های سامانیان در کنار دستاوردهای دینی و تمدنی، پیامدهای سیاسی عمیقی نیز به همراه داشت؛ تا آنجا که همین روند در نهایت به تضعیف و سقوط دولت سامانی انجامید.

در این پژوهش، اسلام‌پذیری ترکان به مثابه پدیده‌ای تاریخی و چندعاملی بررسی می‌شود که در پیوند با متغیرهایی چون سیاست‌های مرزی و نظامی دولت‌های اسلامی، تحولات اقتصادی و مالیاتی، شبکه‌های تجاری، فعالیت‌های تبلیغی صوفیان و عالمان، زمینه‌های اعتقادی پیشااسلامی ترکان و نقش دولت سامانی معنا می‌یابد. رابطه این عوامل نشان می‌دهد که پذیرش اسلام در میان ترکان نه در نتیجه اجبار نظامی صرف رخ داد و نه تنها حاصل گرایش درونی و فردی به یک دین تازه بود؛ بلکه مجموعه‌ای از انگیزه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، در بستری تاریخی و جغرافیایی خاص، این تحول را ممکن ساخت. از این منظر، دولت سامانی را می‌توان یکی از مهم‌ترین حلقه‌های واسط میان جهان ایرانی - اسلامی و جوامع ترک دانست؛ حلقه‌ای که از طریق جنگ، تجارت، تبلیغ، مهاجرت و سازمان‌دهی سیاسی، مسیر ورود ترکان به جهان اسلام را هموار کرد.

بر پایه چنین نگرشی، این مقاله با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع تاریخی و پژوهش‌های جدید، زمینه‌های اعتقادی ترکان پیش از اسلام، مراحل تماس آنان با جهان اسلام، عوامل مؤثر بر گسترش اسلام در میان قبایل ترک و پیامدهای سیاسی و فرهنگی این تحول را بررسی می‌کند. تحلیل داده‌ها بر مبنای روش تاریخی و مقایسه‌ای انجام می‌گیرد تا روشن شود چگونه مجموعه‌ای از عوامل نظامی، اقتصادی، فرهنگی و دینی در بستر ماوراءالنهر و آسیای مرکزی به هم پیوستند و زمینه اسلام‌پذیری گسترده ترکان را فراهم آوردند. فرض بنیادین این بررسی آن است که گسترش اسلام در میان ترکان بیش از آنکه محصول فتوحات مستقیم باشد، نتیجه تعامل تدریجی و چندجانبه میان جوامع ترک و جهان اسلامی بود؛ تعاملی که در عصر سامانیان به نقطه‌ای تعیین‌کننده رسید و با اسلام‌آوردن قراخانیان به یکی از مهم‌ترین تحولات تاریخ شرق اسلامی انجامید.

بدین ترتیب، اهمیت این موضوع تنها در شناخت گذشته دینی ترکان خلاصه نمی‌شود، بلکه بررسی آن برای فهم چگونگی دگرگونی ساختار قدرت در جهان اسلام، انتقال مرکز ثقل نظامی و سیاسی به سوی عناصر ترک، گسترش فرهنگ اسلامی - ایرانی در آسیای مرکزی و شکل‌گیری سنت‌های سیاسی ترک‌مسلمان ضروری است. از خلال این بررسی می‌توان دریافت که چگونه ترکان از حاشیه مرزهای شرقی جهان اسلام به یکی از اصلی‌ترین نیروهای سیاسی، نظامی و فرهنگی آن تبدیل شدند و چگونه دولت سامانی، با وجود نقش برجسته‌اش در اسلامی‌شدن آنان، زمینه‌ساز ورود قدرت‌هایی شد که سرانجام جایگزین آن گردیدند. از این رو، پرسش محوری که سراسر بحث بر گرد آن سامان می‌یابد، این است که سامانیان در فرایند اسلام‌پذیری ترکان آسیای مرکزی چه نقشی ایفا کردند و این نقش چه پیامدهایی برای تحولات سیاسی و فرهنگی جهان اسلام به همراه داشت؟

پیشینه پژوهش

موضوع اسلام‌پذیری ترکان و نقش دولت سامانی در این فرایند، در پژوهش‌های تاریخی از جنبه‌های سیاسی، نظامی، دینی و فرهنگی بررسی شده است؛ اما بسیاری از این آثار یا به تاریخ عمومی ترکان پرداخته‌اند یا گسترش اسلام را به‌طور کلی توضیح داده‌اند و کمتر به پیوند میان سیاست‌های سامانیان، اسلام‌پذیری ترکان و پیامدهای سیاسی آن توجه کرده‌اند. پژوهش حاضر می‌کوشد نشان دهد که سیاست سامانیان در گسترش اسلام در میان ترکان تنها اقدامی دینی یا مرزی نبود، بلکه فرایندی چندبعدی بود که به تغییر موازنه قدرت در ماوراءالنهر و ظهور قدرت‌های ترک مسلمان انجامید.

در منابع کهن، یعقوبی در تاریخ یعقوبی به گزارش فتوحات و رویدادهای سیاسی شرق جهان اسلام می‌پردازد و اشاراتی به روابط مسلمانان و ترکان دارد. مسعودی در مروج الذهب اطلاعاتی درباره سرزمین‌های اسلامی و اقوام ترک ارائه می‌کند. نرشخی نیز در تاریخ بخارا به تاریخ ماوراءالنهر و حکومت سامانیان پرداخته و گزارش‌هایی از وضعیت سیاسی و اجتماعی این منطقه به دست می‌دهد؛ با این حال، این آثار بیشتر جنبه روایی دارند و تحلیل مستقلی از اسلام‌پذیری ترکان ارائه نمی‌کنند؛ در پژوهش‌های معاصر، بارتولد در ترکستان‌نامه و تاریخ ترک‌های آسیای میانه به نقش ماوراءالنهر در پیوند جهان ایرانی، اسلامی و ترکی اشاره می‌کند، اما تمرکز او بیشتر بر تاریخ عمومی ترکستان است. باسورث در تاریخ غزنویان نقش غلامان ترک در ساختار نظامی سامانیان و زمینه‌های پیدایش دولت‌های ترک مسلمان را بررسی می‌کند. فرای در بخارا، دستاورد قرون وسطی بر نقش سامانیان در احیای فرهنگ ایرانی - اسلامی و تثبیت اسلام در شرق جهان اسلام تأکید دارد. اختیاری در روند ورود ترکان به ایران به ورود و نفوذ ترکان در سرزمین‌های اسلامی می‌پردازد و هیئت در سیری در تاریخ و فرهنگ ترکان پیشینه تاریخی و فرهنگی ترکان و ارتباط آنان با جهان اسلام را بررسی می‌کند.

در پژوهش‌های جدیدتر، کاراتای در فصل یازدهم کتاب، *Mass Conversions to Christianity and Islam, 800–1100*، با عنوان *Islamization of the Turks: A Process of Mental Change*، اسلام‌پذیری ترکان را فرایندی تدریجی، ذهنی و فرهنگی می‌داند. گوکسو نیز در فصل دوازدهم همین کتاب، با عنوان *The Establishment of Islam in Central Asia: Geo-Cultural Patterns and Geographical Realities*، نقش الگوهای جغرافیایی، فرهنگی، اقتصادی و تجاری را در استقرار اسلام در آسیای مرکزی بررسی می‌کند. با وجود اهمیت این دو پژوهش، نقش خاص سامانیان در اسلام‌پذیری ترکان در آن‌ها کمتر به‌صورت مستقل تحلیل شده است.

در میان مقالات پژوهشی، دلریش بشری (۱۳۸۷) در مقاله «تثبیت امنیت در شرق ایران و توسعه فرهنگی در دوران امیر اسماعیل و نصر سامانی» به نقش سامانیان در ایجاد امنیت و گسترش فرهنگ اسلامی در شرق ایران اشاره می‌کند، با این حال این پژوهش کمتر به تأثیر بستر سیاسی فرهنگی در فرایند اسلام‌پذیری ترکان و نقش سامانیان در تعمیق نفوذ اسلام در میان اقوام ترک پرداخته است. گوردون تور، دیوید، در مقاله *The Islamization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World*، منتشرشده در *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* در سال ۲۰۰۹، نشان می‌دهد که سامانیان از جهاد مرزی برای گسترش نفوذ و مشروعیت سیاسی خود بهره بردند و این سیاست به اسلام‌پذیری ترکان کمک کرد. صیفونوف، بانورژان، نیز در مقاله *Islamisation of the Turkestan Region: First Muslim Conquests*، منتشرشده در *New Era International*، در سال ۲۰۲۴، فرایند اسلامی‌شدن ترکستان را در پیوند با نخستین فتوحات *Journal of Interdisciplinary Social Researches* در سال ۲۰۲۴،

مسلمانان بررسی می‌کند و دوره سامانیان را از مراحل مهم این روند می‌داند؛ با این حال، این پژوهش‌ها بیش از آنکه به تبیین مستقل سازوکارهای اسلام‌پذیری ترکان با تمرکز بر دوره سامانیان بپردازند، این موضوع را در چارچوب کلی‌تر فتوحات، جهاد مرزی و تحولات سیاسی جهان اسلام بررسی کرده‌اند. در حوزه پایان‌نامه‌ها، سپهوندی، طاهره، (۱۳۹۰)، دانشجوی رشته تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم در پایان‌نامه «چگونگی نفوذ و نقش ترکان در دربار سامانیان» به بررسی جایگاه سیاسی و نظامی ترکان در ساختار حکومت سامانی پرداخته است؛ هرچند تمرکز اصلی آن بر نفوذ درباری ترکان است و مسئله اسلام‌پذیری آنان به صورت مستقل بررسی نشده است.

بر این اساس، بیشتر پژوهش‌های موجود یا به تاریخ عمومی ترکان، یا به گسترش اسلام در آسیای مرکزی، یا به نقش نظامی ترکان در دولت‌های اسلامی پرداخته‌اند. نوآوری پژوهش حاضر در آن است که اسلام‌پذیری ترکان در عصر سامانی را به عنوان فرایندی چندعاملی و دوسویه بررسی می‌کند؛ بدین معنا که سیاست‌های نظامی، تبلیغی و فرهنگی سامانیان از یک سو به گسترش اسلام در میان ترکان انجامید و از سوی دیگر، همین روند با ورود ترکان مسلمان به ساختار قدرت ماوراءالنهر، زمینه قدرت‌یابی قراخانیان و فروپاشی دولت سامانی را فراهم کرد. بنابراین، مسئله اصلی این پژوهش نه صرفاً چگونگی مسلمان شدن ترکان، بلکه تأثیر سیاست‌های اسلام‌گستر سامانیان بر دگرگونی ساختار قدرت در آسیای مرکزی است.

اعتقادات ترکان قبل از اسلام

ترکان در مسیر پرتحول تاریخی خود، در سرزمین‌های مختلفی سکونت یافته و با فرهنگ‌ها و ادیان گوناگون آشنا شدند. زندگی کوچ‌نشینی و جست‌وجوی چراگاه‌ها، آنان را به مهاجرت و ارتباط با تمدن‌های گوناگون واداشت و بدین ترتیب باورهای مذهبی‌شان تحت تأثیر تحولات اجتماعی و فرهنگی قرار گرفت. آسیای مرکزی، که مهد اولیه زندگی ترکان بود، به سبب شرایط اقتصادی و سیاسی خاص خود، آنان را به سوی مراکز تمدن سوق داد. پایبندی به عقاید نیاکان و نیاز به تطبیق با باورهای جدید، موجب شکل‌گیری روحیه تسامح دینی و آمیزش عقاید مختلف در میان ترکان شد. قبل از ورود ترکان به اسلام، ادیان و مذاهب مختلف بین آنها رایج بود که مهم‌ترین آنها شمنسیم بود (ابن ندیم، ۱۳۵۰: ۴۰۸؛ ابن فضلان، بی تا: ۸۰).

این مذهب ابتدایی کتاب و پیامبر نداشت و شمن‌ها (یا قام‌ها) واسطه‌های مقدسی میان مردم و خدایان به شمار می‌رفتند. آنان از نظر ترکان توانایی ارتباط با خداوند، ارواح و نیروهای ماورایی را داشتند و علاوه بر اجرای آیین‌های مذهبی، به طبابت و جادوگری نیز می‌پرداختند (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۸۰). خدای اصلی ترکان، خدای آسمان بود که بر همه خدایان سلطه داشت و سرنوشت بشر را تعیین می‌کرد (گوکالب، ۱۳۵۱: ۱۷). اعتقاد به ارواح نیز بخش بزرگی از باورهای ترکان را تشکیل می‌داد. آنان جهان را به سه بخش آسمان، زمین و زیرزمین تقسیم می‌کردند و معتقد بودند ارواح نیک در آسمان، ارواح شریر در زیرزمین و انسان‌ها در زمین زندگی می‌کنند. پرستش خورشید، ماه، آتش و ارواح محافظ نیز از جلوه‌های مذهبی آنان بود (رضا، ۱۳۶۵: ۳۵).

در کنار شمنسیم، ادیان دیگری چون زرتشت، مانی، مسیحیت، یهودیت و بودیسم نیز در میان ترکان نفوذ یافت. آیین زرتشت به سبب حمایت ساسانیان در شهرهایی چون بلخ و سمرقند گسترش یافت (مسعودی، ۱۳۷۸: ۱۳۴). بودیسم نیز در همین مناطق پیروانی داشت و نرشیخی از ساخت مجسمه‌های بودا در بخارا یاد می‌کند (نرشیخی، ۱۳۶۳: ۲۹).

در میان این تنوع دینی و فرهنگی، تشخیص عناصر اصیل ترک دشوار است. با این حال، روحیه تسامح دینی در میان آنان بارز بود؛ چنان‌که مسعودی در قرن چهارم هجری از وجود هفت قاضی در پایتخت خزران یاد می‌کند که هرکدام نماینده دینی خاص بودند: دو قاضی برای مسلمین، دو تن برای یهودیان، دو تن برای مسیحیان و یک نفر برای شمنیست‌ها (مسعودی، ۱۳۷۸: ۱۷۷). چنین تنوعی نشان می‌دهد که ترکان پیش از اسلام با مفهوم تغییر دین بیگانه نبودند و همین امر امکان همزیستی پیروان ادیان مختلف را در یک سرزمین فراهم می‌کرد.

فرایند اسلام‌پذیری ترکان در آسیای مرکزی: از فتوحات اسلامی تا عصر سامانی

فرایند اسلام‌پذیری ترکان در چارچوبی جغرافیایی و تاریخی چندکانونی تبیین می‌شود. این تحول دینی نه رویدادی ناگهانی و یکنواخت، بلکه پدیده‌ای تدریجی بود که در چند مرکز متفاوت و با پیامدهای تاریخی متمایز شکل گرفت. سه کانون اصلی برای این روند می‌توان برشمرد: نخست اسلام‌پذیری بلغارهای ولگا که به تثبیت اسلام در حوزة ولگا-اورال انجامید؛ دوم اسلام‌پذیری قراخانیان که بنیان‌های اسلام در آسیای مرکزی را استوار ساخت؛ و سوم اسلام‌پذیری اوغوزها در غربی‌ترین بخش‌های آسیای مرکزی که بعدها سرچشمه گسترش اسلام ترکی در خاورمیانه و حتی بالکان شد. این تحول را باید در چارچوب کلی‌تر «اسلامی شدن ترکان» در سراسر اوراسیا فهمید (Karatay, 2023: 237). این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که اسلام‌پذیری ترکان نه یک تجربه یگانه، بلکه مجموعه‌ای از تحولات منطقه‌ای با پیامدهای تمدنی متفاوت بوده است؛ نکته‌ای که برای فهم نقش ماوراءالنهر و به‌ویژه دولت سامانی در بستر وسیع تحولات آسیای مرکزی اهمیت دارد.

پس از فروپاشی اقتدار گوک‌ترکان، شهرهای منطقه ماوراءالنهر مانند بخارا، سمرقند و خوارزم هر یک تحت حاکمیت دودمان‌ها و نخبگان محلی اداره می‌شدند و به صورت مجموعه‌ای از دولت‌شهرهای نسبتاً مستقل با پیوندهای سیاسی سست با یکدیگر وجود داشتند. این ساختار سیاسی پراکنده منطقه را در برابر پیشروی نیروهای عرب آسیب‌پذیر ساخت و امکان تسلط تدریجی آنان را فراهم کرد (Karatay, 2023: 239). در بسیاری از موارد، عربان هنگام ورود به این مناطق با جمعیت‌های عمدتاً ایرانی‌زبان، به‌ویژه سغدی‌ان و خوارزمیان روبه‌رو بودند که تحت حاکمیت یا نفوذ نخبگان ترک قرار داشتند. این نکته نشان می‌دهد که تماس اولیه اسلام با ترکان بیشتر از طریق ساختارهای سیاسی و نخبگان صورت گرفت، نه از طریق مواجهه مستقیم و گسترده با جمعیت‌های کوچ‌نشین استپی.

از سوی دیگر، شرایط سیاسی در استپ نیز در آن زمان به گونه‌ای بود که امکان مقاومت سازمان‌یافته در برابر پیشروی عرب‌ها را کاهش می‌داد. پس از قتل خاقان ترک در سال ۳۹ هجری قمری، اقتدار مرکزی در جهان استپی از میان رفت و ترکان در قالب قبایل پراکنده و فاقد سازمان سیاسی واحد به زندگی ادامه دادند. در نتیجه هنگامی که شهرهای ماوراءالنهر در برابر فشار عرب‌ها از ترکان شمال درخواست یاری کردند، این کمک‌ها یا بسیار دیر رسید یا اساساً تأثیر تعیین‌کننده‌ای نداشت (Karatay, 2023: 240-241). در چنین شرایطی تا اوایل قرن دوم هجری قمری، عرب‌ها توانستند با ترکیبی از عملیات نظامی، اخذ خراج و انعقاد پیمان‌های سیاسی بر شهرهای مهم منطقه مانند بخارا و سمرقند تسلط یابند، بی‌آنکه با یک قدرت استپی منسجم مواجه شوند (Karatay, 2023: 241). در زمان خلیفه دوم (۱۳-۲۳ ه.ق)، مسلمانان به فرماندهی احنف بن قیس به ساحل جیحون رسیدند (طبری، ۲۰۰۳: ۲/۷۲۷). در دوره

امویان ابتدا کابل و سپس بلخ، بست و شهرهای دیگر به دست عرب فتح شد. در سال ۵۱ هجری قمری هپتالیان مغلوب شدند و نیزک طرخان، فرمانروای ترک، به اطاعت عرب درآمد و مسلمانان تا خوارزم پیش تاختند (بلاذری، ۱۴۲۰: ۲۴۱؛ نرشخی، ۱۳۶۳: ۶۵-۶۷). فتوحات همچنان ادامه داشت تا زمانی که حجاج بن یوسف والی عراق شد و قتیبه بن مسلم را در سال ۸۶ هجری قمری به حکومت خراسان فرستاد و در روزگار او سلطه نظامی اعراب در این منطقه تثبیت شد (یعقوبی، ۱۴۲۳: ۲۰۰-۲۰۱). با این حال، فتوحات اسلامی اگرچه مقدمات آشنایی ترکان با اسلام را فراهم کرد، اما به مسلمان شدن آنان نینجامید؛ به‌ویژه آنکه منابع تاریخی از شدت عمل سرداران اموی نسبت به ترکان خبر می‌دهند (یعقوبی، ۱۴۲۳، ۲: ۲۰۱). به همین دلیل مردم سرزمین‌های مفتوحه، با وجود حاکمیت والیان مسلمان، سالیان متمادی از پذیرش اسلام خودداری کردند (نرشخی، ۱۳۶۳: ۶۶). نحوه معرفی اسلام در دوره امویان نیز تأثیر تعیین‌کننده‌ای در واکنش ترکان داشت. تبعیض میان عرب‌ها و غیرعرب‌ها در ساختار قدرت امویان بسیار آشکار بود و مسلمانان غیرعرب با عنوان «موالی» از بسیاری حقوق محروم بودند. حتی پس از پذیرش اسلام نیز آنان با تبعیض‌های اجتماعی و سیاسی روبه‌رو می‌شدند. از این رو فتوحات اموی بیشتر به عنوان گسترش قدرت عربی تلقی می‌شد تا یک حرکت دینی به معنای واقعی. چنین سیاست‌هایی سبب شد ترکان آسیای مرکزی که اسلام را در چارچوب سیاست‌های امویان می‌شناختند نسبت به آن بی‌علاقه و حتی مقاوم باشند و فرایند اسلام‌پذیری در این مرحله کند پیش رود (Göksu, 2023: 273). در حقیقت، ترکان از دوران اموی و در پی فتوحات اسلامی در سرزمین‌های ماوراءالنهر به جامعه اسلامی رخنه کردند؛ اما هیچ‌گونه تأثیر سیاسی در جامعه اسلامی نداشتند. آنان از دوران عباسی به متن زندگی اسلامی وارد شدند (طوقش، ۱۳۸۴: ۱۷۲).

پس از تثبیت خلافت عباسی و عقب‌نشینی چین از آسیای مرکزی در پی نبرد تلاس در سال ۱۳۳ هجری قمری، دوره‌ای نسبتاً آرام در منطقه آغاز شد که نزدیک به دو قرن به طول انجامید. در این دوره، خلافت عباسی دیگر در پی گسترش قلمرو خود به درون استپ‌های آسیای مرکزی نبود و در همان حال ترکان نیز در غیاب یک دولت مرکزی قدرتمند به زندگی قبیله‌ای ادامه می‌دادند. این وضعیت که تقریباً از حدود ۱۳۲ تا ۳۲۸ هجری قمری ادامه داشت، به رشد جمعیتی قابل توجه و شکل‌گیری هویت‌های قومی و سیاسی جدید در میان ترکان انجامید (Karatay, 2023: 242). در همین بستر تاریخی اتحادیه‌های قبیله‌ای بزرگی مانند اوغوزها و قبیچاق‌ها پدید آمدند و بسیاری از گروه‌های قومی جدید بر پایه بقایای ساختارهای سیاسی دولت گوت‌ترک شکل گرفتند. اهمیت این دوره در آن است که با دوران شکوفایی سامانیان هم‌پوشانی دارد و نشان می‌دهد که اسلام‌پذیری ترکان نه در شرایط جنگ مداوم، بلکه در بستر تحولات جمعیتی و بازسازی ساختارهای اجتماعی-سیاسی استپی رخ داد.

از نظر جغرافیایی، اوغوزها در موقعیتی قرار داشتند که تماس آنان با جهان اسلام را تسهیل می‌کرد. سرزمین‌های آنان در مجاورت مناطق اسلامی خوارزم و گرگان قرار داشت و در میان اتحادیه‌های بزرگ ترک، نزدیک‌ترین گروه به مرزهای دنیای اسلام به شمار می‌رفتند. با این حال در قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری قمری، اوغوزها هنوز تلاش جدی برای نفوذ به قلمروهای اسلامی نکردند، زیرا خلافت عباسی همچنان از قدرت سیاسی و نظامی قابل توجهی برخوردار بود و امکان دسترسی آسان به اراضی جدید برای قبایل استپی فراهم نبود (Karatay, 2023: 245). در نتیجه تماس میان اوغوزها و مسلمانان بیشتر در قالب روابط مرزی، تجاری و گاه نظامی محدود شکل می‌گرفت؛ تماس‌هایی که به تدریج زمینه تغییر ذهنیت دینی آنان را فراهم ساخت. اسلام‌پذیری ترکان، به‌ویژه اوغوزها، نتیجه یک فتح نهایی یا تحولی صرفاً مذهبی نبود، بلکه حاصل مجموعه‌ای از فرایندهای بلندمدت بود که در مرزهای جهان

اسلام و استپ‌های اوراسیا شکل گرفت. تماس طولانی مدت مرزی با سرزمین‌های اسلامی، تحولات جمعیتی و فشارهای زیست‌محیطی در استپ، بازسازی اتحادیه‌های قبیله‌ای و دگرگونی موازنه‌های ژئوپلیتیک در قرون سوم و چهارم هجری قمری همگی در شکل‌گیری این روند نقش داشتند (Karatay, 2023: 246). چنین چارچوبی نشان می‌دهد که اسلام‌پذیری ترکان در دوره سامانیان را باید به عنوان فرایندی ساختاری و چندعاملی در نظر گرفت؛ فرایندی که در بستر تعاملات سیاسی، اقتصادی و جمعیتی گسترده در آسیای مرکزی شکل گرفت، نه صرفاً در نتیجه فتوحات نظامی.

آنچه مسلم است، تمدن اسلامی از خراسان که مرکز فرهنگی ایرانیان بود، به ماوراءالنهر منتقل شد و به این ترتیب ترکان اصول اساسی اسلام را بیشتر از طریق ایرانیان آموختند. وجود ادیان ایرانی چون مانویت و زرتشتی در بین ترکان، انتقال اسلام را از طریق ایرانیان تسهیل می‌کرد. اما آنچه از نظر سیاسی به رواج اسلام در منطقه کمک کرد، تشکیل دولت‌های نیمه‌مستقل در مناطق ترک‌نشین بود. سامانیان هرچند دودمانی ایرانی‌نژاد بودند، اما بخش اعظم سپاهیان آنها را ترکان تشکیل می‌دادند و همین دولت نیز اسباب نفوذ ترکان را در مرکز خلافت و بعدها در جهان اسلام تا امروز مهیا نمود. در قرن چهارم، حکومت قراخانیان اسلام را دین رسمی و ملی ترکان کرد و روند اسلامی شدن در این منطقه شتابی دوچندان گرفت (بارتولد، ۱۳۷۶: ۹۳).

عوامل موثر در اسلام‌پذیری ترکان

فرایند اسلام‌پذیری ترکان شامل مجموعه‌ای از عوامل پشتیبان و تسریع‌کننده بود که یکی از مهم‌ترین آن‌ها عوامل اقتصادی به شمار می‌رفت؛ برخی، محرومیت اقتصادی را در مورد اسلام آوردن ملت‌های مختلف مطرح کرده‌اند و ترک‌ها نیز از این قاعده مستثنی نیستند. همان‌طور که گفته شد، ترکانی که در آسیای مرکزی زندگی می‌کردند، در منطقه‌ای با موقعیت نامناسب اقتصادی، ازدیاد جمعیت و اقتصاد شبانی سکونت داشتند که دیگر پاسخگوی نیازهای آنها نبود. از سوی دیگر، سد دفاعی محکمی چون مسلمانان در برابر آنان قرار گرفته بود و مانعی بزرگ برای ورود آنها به سرزمین‌های حاصلخیز همجوار به شمار می‌رفت. با مسلمان شدن، امکان مهاجرت و سکونت در دیار اسلام برای آنان فراهم می‌شد؛ زیرا تنها اسلام کافی بود تا امتیازات جهان اسلام را به ایشان بدهد و راه نفوذ آنان به دستگاه عباسی را باز کند (سلیم، ۱۳۸۳: ۲۷).

از نظر اقتصادی نیز شرایط در دوره عباسی تغییر کرد. سیاست‌های اقتصادی امویان اساساً بر حفظ درآمدهای مالیاتی استوار بود و حتی پس از اسلام آوردن افراد نیز در مواردی همچنان جزیه از آن‌ها دریافت می‌شد. این وضعیت با استقرار نظام عباسی دگرگون شد؛ عباسیان سیاست مالیاتی خود را اصلاح کردند و دریافت جزیه از تازه‌مسلمانان را لغو نمودند. این اقدام یکی از مهم‌ترین تغییراتی بود که فشار اقتصادی را کاهش داد و مقاومت محلی در برابر اسلام را تضعیف کرد. در نتیجه بسیاری از مردم، اعم از ترک و غیرترک، برای رهایی از پرداخت جزیه یا بهره‌مندی از مزایای اقتصادی نظام جدید اسلام را پذیرفتند، حتی اگر انگیزه دینی آنان در ابتدا چندان قوی نبود (Göksu, 2023: 285).

به محض اینکه در سال ۱۱۰ ه.ق «جزیه از تازه‌مسلمانان برداشته شد، در سمرقند و سایر شهرهای ماوراءالنهر مردم به‌طور سیل‌آسا به اسلام گرویدند.» (زیدان، ۱۳۸۶: ۸۰۶) برخی از ترکان نیز همین که جزء سپاهیان خلیفه شدند، برای نزدیک شدن به او اسلام آوردند و برخی دیگر به دین خود باقی ماندند و تنها تظاهر به اسلام می‌کردند (اختیاری، ۱۳۸۵: ۳۸).

عامل مهم دیگر در گسترش اسلام در میان ترکان، شبکه‌های تجاری گسترده اوراسیایی بود. جهان ترک در گستره‌ای وسیع قرار داشت و از طریق شبکه‌های تجاری فعال با مناطق دور و نزدیک در ارتباط بود. این شبکه‌ها نه تنها مبادلات اقتصادی بلکه انتقال فرهنگ و باورهای دینی را نیز تسهیل می‌کردند. در دوره‌ای که ابزارهای ارتباطی محدود بود، کاروان‌های تجاری نقش اصلی در انتقال ایده‌ها و فرهنگ‌ها داشتند. بازرگانان مسلمان که در مسیرهای فرا آسیایی، به‌ویژه جاده ابریشم، رفت‌وآمد می‌کردند، علاوه بر کالاهای خود فرهنگ و باورهای اسلامی را نیز به همراه می‌بردند (Göksu, 2023: 286). با گسترش خلافت اسلامی، مسلمانان کنترل بخش بزرگی از جاده ابریشم را به دست آوردند و از طریق آن با سرزمین‌های ترک ارتباط برقرار کردند. بازرگانان مسلمان که به سرزمین‌های ترک سفر می‌کردند اسلام را معرفی می‌کردند و در مقابل بازرگانان ترک نیز در شهرهای اسلامی با این دین آشنا می‌شدند (Göksu, 2023: 286). به‌عنوان مثال، یک تاجر مسلمان که در محلی مشغول فروش اجناس و کالای خود بود و اعمال دینی مانند نماز را به‌جا می‌آورد، طبیعتاً تأثیر بسیاری در آشنایی ترکان با دین اسلام و گرایش به آن داشت. هرچند که مسلمان شدن آنها در ابتدا بیشتر جنبه سیاسی و اقتصادی داشت؛ یعنی یا به‌خاطر حضور در دربار سامانیان و سایر حکومت‌های اسلامی یا برای نزدیک شدن به تجار و بازرگانان و به‌دست آوردن منافع اقتصادی از عنوان «مسلمانی» بهره می‌بردند. اما این مسلمان شدن ترکان، در بسیاری از موارد، به نفع حکومت‌های اسلامی بود و خود ترکان مسلمان به‌عنوان «مرزداران اسلام» در برابر سایر هم‌نژادان کافرشان ظاهر شدند.

از منظر فرهنگی، سازگاری نسبی میان برخی عناصر اسلام و باورهای سنتی ترک از عوامل تسهیل‌کننده پذیرش این دین بود. برخی مفاهیم اسلامی مانند باور به خدای یگانه، زندگی پس از مرگ، بهشت و دوزخ، قربانی و حتی مفهوم جهاد برای ترکان بیگانه نبود. افزون بر این، برخی هنجارهای اخلاقی در جامعه ترک مانند منع قتل ناعادلانه، سرقت و زنا با تعالیم اسلامی همخوانی داشت (Göksu, 2023: 293). با این حال این شباهت‌ها به معنای یکسانی دو نظام دینی نبود و تفاوت‌های قابل توجهی نیز میان آن‌ها وجود داشت؛ به همین دلیل اسلام‌پذیری ترکان فرایندی تدریجی و طولانی بود.

آنچه در نهایت این روند را تسهیل کرد، ظهور نظم سیاسی و فرهنگی جدید در دوره عباسی و گسترش دیدگاه جهان‌شمول اسلام بود؛ دیدگاهی که تحت تأثیر جریان‌هایی مانند شعبی شکل گرفت و اسلام را از انحصار قومی عرب خارج کرد. در این بستر نوعی «اسلام ترکی» شکل گرفت؛ فرایندی که در آن در حالی که ترکان مسلمان می‌شدند، اسلام نیز در برخی جنبه‌ها رنگ و بوی فرهنگی ترک می‌گرفت. اندیشمندانی چون فارابی و ابن‌سینا در حوزه فلسفه، ابوحنیفه در حوزه کلام و فقه و احمد یسوی در حوزه عرفان در شکل‌گیری این تفسیر خاص از اسلام نقش مهمی داشتند و به درونی‌سازی اسلام در میان ترکان کمک کردند (Göksu, 2023: 249).

از عوامل مهمی که در روند مسلمان شدن ترکان تأثیر به‌سزایی داشت، فعالیت‌های تبلیغی دینی و صوفیانی بود که همراه کاروان‌های تجاری به مناطق ترک‌نشین اعزام می‌شدند و با توجه به شباهت‌های بین اسلام صوفیانه و شمنیسم، به مسلمانان ترکان همت گماشتند. از اینها مهم‌تر، شیوخ صوفی با لطافت روح و مهربانی جانشین قلمان و شمنان شدند. با توجه به این تبلیغات، درویش و مبلغانی که برای تبلیغ اسلام به دشت‌های آسیای مرکزی رفتند، در تغییر دین ترکان مؤثرتر از اقدامات نظامی و سیاسی عمل کردند. در این میان درویشان صوفی نیز نقش مهمی در گسترش اسلام در میان ترکان ایفا کردند. آنان بدون وابستگی رسمی به حکومت‌ها و غالباً بدون انتظار پاداش مادی در میان ترکان فعالیت می‌کردند و همین امر باعث استقبال مردم از آنان می‌شد. این درویشان اسلام را با زبانی ساده و قابل فهم برای مردم عادی توضیح می‌دادند و به‌ویژه در میان کوچ‌نشینان نفوذ زیادی داشتند (Göksu, 2023: 290).

بنابر نشانه‌ها و گزارش‌های تاریخی، در زمان پادشاهی عبدالملک سامانی، در سرزمین ترکان، شخصی به نام ابوالحسن محمد بن صوفیان کلمانی نیشابوری - از شیوخ تصوف - در خدمت خان خانان بود و در سال ۳۵۰ ه.ق در دربار او درگذشت. به نظر می‌رسد نقش او در اسلام آوردن پادشاه ترکان بسیار مهم بوده است (بارتولد، ۱۳۸۷: ۵۴۵). علاوه بر فعالیت‌های غیررسمی صوفیان و مبلغان، هیئت‌های رسمی از جانب دارالخلافه به منظور تبلیغ اسلام، به مناطق ترک‌نشین اعزام می‌شدند. در زمان المقتدر بالله خلیفه عباسی (۲۹۵-۳۲۰ ه.ق) به درخواست خان بلغارها و خزرها، هیئتی جهت تعلیم اسلام راهی سرزمین ترکان شد که ریاست آن را ابن فضلان به عهده داشت (ابن فضلان، بی تا: ۵۷؛ اختیاری، ۱۳۸۵: ۴۱). در دوره نصر بن احمد سامانی، سنیان حنفی اکثریت را تشکیل می‌دادند و شافعیان در اقلیت بودند. امرای سامانی در این زمان فعالیت‌های تبلیغی دین را تشویق کرده و از ترجمه کتاب‌های دینی عربی به فارسی حمایت می‌کردند. در این میان، دراویش و مبلغانی که برای گسترش اسلام به دشت‌های آسیای میانه می‌رفتند، در تغییر آیین ترکان نقشی بسیار مؤثرتر از اقدامات نظامی داشتند (شجاعی مهر، ۱۳۹۶: ۱۵۴).

یکی دیگر از عوامل مؤثر در اسلام آوردن ترکان، اتحادی بود که میان اعراب و ترکان بسته شد. حملات چینیان به ترک‌ها سبب شد برخی مناطق و حتی تاشکند به دست چینیان بیفتد. پسر امیر تاشکند برای رهایی پدر از اعراب درخواست کمک کرد و نیروهای عباسی تحت فرماندهی زیاد بن صالح، با حمایت ترک‌ها در جنگ معروف «تلاس»، خطر چینیان را دفع کردند. این جنگ در سال ۱۳۳ ه.ق در کنار رود تلاس رخ داد، به مدت ۵ روز ادامه یافت و به روابط خصمانه میان ترک‌ها و اعراب پایان داد و زمینه صلح و سپس پذیرش اسلام را فراهم کرد (اختیاری، ۱۳۸۵: ۴۳). از این زمان مرحله خدمت آغاز شد، مرحله‌ای که در آن ترکان به طور فزاینده‌ای در ساختار خلافت ادغام شدند.

جنگ تلاس در تاریخ ترک‌ها نقطه عطف به شمار می‌آید. بعد از این جنگ، قبایل قارلوق، یغما و چینگیل دین اسلام را پذیرفتند و جزء نخستین قبایلی بودند که مسلمان شدند. در قرن چهارم، بزرگ‌ترین قبیله ترک‌ها، یعنی اوغوزها، و بعد از آن بلغارهای ایتیل به دین اسلام پیوستند. بدیهی است که همه قبایل اوغوز به یکباره اسلام نیاوردند. بدین ترتیب، در مناطق ترک‌نشین راه برای تشکیل دولت هموار شد (بیک بابایی، ۱۴۰۲: ۲۰۰).

المش بن یلطوار، فرمانروای دولت بلغار ایتیل، که بعداً نام خود را به جعفر بن عبدالله تغییر داد ضمن اعلام اسلام به عنوان دین دولتی، در اواخر قرن سوم از مقتدر، خلیفه عباسی، خواستار فرستادن یک عالم دینی و چند نفر برای ساختن مسجد شد. (ابن فضلان، بی تا: ۶۸-۶۷). خلیفه نیز هیئتی را در صفر سال ۳۰۹ ه.ق به آن سرزمین اعزام کرد که ابن فضلان از اعضای آن بود گزارش ابن فضلان از این سفر حاوی اطلاعات ارزنده‌ای درباره قبایل ترک مانند غز، پچنگ یا باشقیر، خزر و بلغار است.

موفقیت واقعی اسلام در میان ترکان تنها در سده‌های سوم و چهارم هجری قمری (نهم و دهم میلادی) آشکار شد. این موفقیت به‌ویژه از زمان حاکمیت سامانیان آغاز شد و اسلام در میان ترکان صرفاً از مسیر جنگ گسترش نیافت، بلکه از راه تجارت، حضور عالمان و درویشان و نیز تحت تأثیر تحولات فرهنگی و سیاسی گسترش یافت (Saifunov, 2024: 27).

در همین فرایند، سربازان و مهاجران عرب با زنان ایرانی و ترک در سرزمین‌های فتح‌شده ازدواج کردند و بدین ترتیب دودمان‌های اشرافی موسوم به «اشراف» در آسیای مرکزی شکل گرفتند. خانواده‌هایی که نسب خود را به فاتحان اولیه عرب یا حتی به پیامبر اسلام و یاران او می‌رساندند، به تدریج نسل تازه‌ای از مسلمانان در منطقه پدید آوردند که یا از والدین عرب یا مختلط عرب و بومی در

همان سرزمین متولد شده بودند یا اسلام را از پدران موالی نسل اول خود به ارث برده بودند. «بومی شدن تبارشناختی» اسلام پیامدهای سیاسی مهمی داشت، زیرا نومسلمانان بومی خواهان به رسمیت شناخته شدن و ایفای نقش بیشتر در نظم اسلامی شدند (De Cordier, 2021: 98).

اسلام در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و نظامی به ترک‌ها خدمات بسیاری کرد. پذیرش اسلام، آمیختگی آنها با ایرانیان را آسان نمود. ترک‌ها از سیاست عمومی اسلام- یعنی عدم برتری نژادی- سود بردند و از بندگی به شهریاری رسیدند (اختیاری، ۱۳۸۵: ۸۶). از بُعد سیاسی و نظامی نیز می‌توان گفت: ترک‌ها پس از قبول اسلام توانستند امپراطوری‌های طولانی‌مدت تشکیل دهند. پیش از آن، به دلیل نداشتن یک دین مشترک، متحد نمی‌شدند و به قدرت واحد نمی‌رسیدند. اسلام روحیه اتحاد ترک‌ها را تقویت کرد و از نابودی فرهنگی آنان جلوگیری کرد. آنان پس از مسلمان شدن، برای ده قرن قدرت سیاسی جهان اسلام و راه‌های ارتباطی مهم دنیا را در اختیار گرفتند (اختیاری، ۱۳۸۵: ۱۴۴).

در زمان سامانیان، بخشی از سپاه ایران را غلامان ترک تشکیل می‌دادند. از میان همین غلامان، فرماندهانی چون الپتگین و سبکتگین برخاستند و پایه‌های نخستین حکومت ترک در ایران را پی‌ریزی کردند (گردیزی، ۱۳۸۲: ۱۱). این افراد نمونه عالی استحاله غلامان ترک بودند که در جوانی وارد محیط اسلامی شدند و به مقام فرماندهی رسیدند (باسورث، ۱۳۸۵: ۵۴). قدرت ترک‌ها پیوسته رو به افزایش بود. با مسلمان شدن اکثریت آنان، دیگر دشمن دین شناخته نمی‌شدند. حتی کسانی که روزی بر ضد آنان جهاد می‌کردند، از مرزهای خراسان کنار گذاشته شدند و ماوراءالنهر به تصرف فرمانروایان ترک درآمد (اشپولر، ۱۳۶۴: ۱/۱۷۶). «گمان می‌رود اسلام‌پذیری اقوام ترک و شوق آنان به جهاد، در استیلای آنان بر بخش وسیعی از خاورمیانه نقش مهمی داشته باشد.» (باسورث، ۱۳۸۵: ۲۳). ترکان با گرویدن به اسلام، اندیشه جهاد را فعال کردند و نقش فداکارانه‌ای در گسترش اسلام داشتند. ایدئولوژی اسلام در آغاز محرک اعراب بود؛ اما این محرک پس از یک قرن کاهش یافت. ترک‌ها با پذیرش اسلام، برای ده قرن در راه توسعه اسلام فداکاری کردند (اختیاری، ۱۳۸۵: ۱۱۳). فرمانروایان ترک پس از مسلمان شدن، حتی در همان نسل اول، وظیفه تبلیغ اسلام را جدی گرفتند و در جهادهای از جهات اسلامی پیروی کردند (اشپولر، ۱۳۶۴: ۱/۲۵۱).

نقش سامانیان در گسترش اسلام میان ترکان و پیامدهای این سیاست

سامانیان با نهادینه‌سازی تمدن اسلامی در ماوراءالنهر، سیاست‌های اسلام‌گرایانه را در عرصه‌های سیاسی، نظامی، فرهنگی و اقتصادی پی گرفتند و الگویی نهادی برای دولت‌های پسین فراهم آوردند. سامانیان سازندگان واقعی تمدن اسلامی در خراسان و ماوراءالنهر در سده‌های سوم و چهارم هجری قمری (نهم و دهم میلادی) بودند، سده‌هایی که هم‌زمان دوره تکوین «نسخه ترکی تمدن اسلامی» نیز به شمار می‌رود.

در بیرون مرزهای شرقی، حکومت نوپای سامانیان با خطر هجوم ترکان غیرمسلمان روبه‌رو بود. در داخل نیز دهقانان خواستار افزایش قدرت خود در اداره امور بودند. در چنین شرایطی، امیر اسماعیل سامانی در سال ۲۷۹ه.ق/ ۸۹۳م یک لشکرکشی گسترده و حساب‌شده به قلمرو ترکان نسطوری‌مذهب شهر طراز انجام داد تا توان نظامی و تهاجمی آنها را کاهش دهد، مرزهای شرقی را تثبیت کند و برای مقابله با رقبای خراسانی آماده شود. انگیزه‌های دینی و اقتصادی نیز در این لشکرکشی مدنظر او بود. انگیزه‌های دینی پس از

ظهور اسلام همواره در ظاهر مهم‌ترین دلیل لشکرکشی‌هایی بوده که امیران مسلمان به سرزمین‌های غیرمسلمان انجام می‌دادند. جنگ طراز نیز از این قاعده مستثنی نبود. امیر اسماعیل با هوشمندی دریافته بود که در کنار سازماندهی اداری کشور، برای حفاظت مرزها و جلوگیری از تهاجم صحراگردان، باید نیروی نظامی قدرتمندی ایجاد کند. یکی از مهم‌ترین پیامدهای دوران او، لشکرکشی به طراز بود (عبدالله‌یف، ۱۳۷۸: ۱۶۳).

امیر اسماعیل با فتح شهر طراز، عنوان «غازی بزرگ اسلام» را به دست آورد و با خواندن خطبه به نام خلیفه و ارسال فتح‌نامه به بغداد، حمایت کامل خلیفه را جلب کرد. این امر مشروعیت حکومت سامانی را تقویت نمود. نرشخی می‌نویسد: «و چون خبر وفات امیر نصر (در سال ۳۳۱ ه.ق) به امیرالمؤمنین معتضد بالله رسید، منشور عمل ماوراءالنهر به امیر اسماعیل داد... طراز گشوده شد و کلیسای بزرگ را مسجد جامع کردند و به نام امیرالمؤمنین معتضد بالله خطبه خواندند.» (نرشخی، ۱۳۶۳: ۱۱۸-۱۱۹).

طراز را می‌توان مهم‌ترین قرارگاه ترکان نسطوری دانست که پس از فتح آن به‌دست سامانیان، اسلام در آن نفوذ یافت و بازرگانی رونق گرفت و موجب پیشرفت روزافزون شهر شد. نرشخی از فتح دشوار آن در سال ۲۸۰ ه.ق، اسلام آوردن امیر طراز، تبدیل کلیسا به مسجد، خواندن خطبه به نام خلیفه و غنیمت‌های بسیار یاد می‌کند (نرشخی، ۱۳۶۳: ۱۱۹). یکی از نتایج مهم این جنگ، تسریع ورود ترکان به سرزمین‌های اسلامی و نفوذ تدریجی آنان در حکومت سامانیان در قالب غلامان بود. غلامان ابتدا اسیر جنگی بودند، اما بعدها با مشاهده وضعیت بهتر غلامان دربار، بسیاری از ترکان مشتاقانه وارد خدمت سامانیان می‌شدند تا از زندگی سخت بیابانی رهایی یابند.

نباید از این نکته بسیار مهم غفلت کرد که در کنار مساعی طاهریان و صفاریان و اقدامات چشمگیر امیر اسماعیل در مقابله با ترکان، بتدریج مسلمان شدن برخی قبایل ترک و تأسیس سلسله مسلمان «قراخانی» - که چون سپر بلا و مدافع اسلام عمل می‌کرد- هم امنیت بیشتری برای خطوط مرزی ایجاد کرد و هم از مسئولیت جانشینان امیر اسماعیل، به‌ویژه پس از نصر بن احمد، کاست (بشری، ۱۳۸۷: ۱۶۷).

ورود ترکان در دوره سامانیان را می‌توان به دو دوره تقسیم کرد؛ دوره اول، سیاست تهاجمی سامانیان؛ اسارت شمار زیادی از ترکان و ورود آنان به جهان اسلام. دوره دوم، پس از اسلام آوردن ترکان، مهاجرت گسترده آنان به ماوراءالنهر و نفوذ در ساختار حکومتی به‌عنوان غلامان و نظامیان. قدرت ترکان به‌قدری افزایش یافت که هرگاه فرصتی می‌یافتند، خداوندان خود را به قتل می‌رساندند یا بر آنها شورش می‌کردند و به خلع و حبس آنان مبادرت می‌کردند (مجم‌التواریخ، ۱۳۱۸: ۳۸۷).

در آسیای مرکزی از دوران باستان دیوارهای دفاعی برای جلوگیری از هجوم کوچ‌نشینان ساخته شده بود. در دوره سامانیان، برخلاف گذشته، از مرمت دیوارهای دفاعی خودداری شد و سیاست تهاجمی جایگزین سیاست دفاعی گردید. سامانیان به‌تدریج از حفظ دیوارهای دفاعی که برای محافظت از مناطق کشاورزی در برابر حملات کوچ‌نشینان ساخته شده بود، دست کشیدند و در عوض به انجام لشکرکشی‌های نظامی به درون سرزمین‌های استپی پرداختند. این تحول نشان می‌دهد که سیاست سامانیان دیگر صرفاً دفاع از مرزها نبود، بلکه آنان به دنبال گسترش نفوذ سیاسی و دینی خود در میان قبایل ترک بودند (Tor, 2009: 283).

در عصر سامانی، شیوه اجرای جهاد نیز دچار تحول شد. در دوره نخستین اسلام تا پایان عصر امویان، جهاد عملاً فعالیتی دولتی بود که توسط حکومت مرکزی سازمان‌دهی می‌شد. اما در اواخر دوره اموی و در دوره شکوفایی خلافت عباسی، این فعالیت بیشتر

توسط جنگ‌جویان داوطلب انجام می‌گرفت و نقش خلافت محدود به لشکرکشی‌های نمادین بود. با ظهور دولت‌های مستقل ایرانی در قرن سوم هجری، مرحله جدیدی آغاز شد. این دولت‌ها برای تثبیت مشروعیت خود به جهاد نیاز داشتند. از آنجا که این دولت‌ها در شرق جهان اسلام قرار داشتند، طبیعی بود که میدان اصلی جهاد را در مرزهای آسیای مرکزی و نبرد با قبایل ترک قرار دهند، نه مرزهای دوردست بیزانس. این سیاست تازه پیامدهای مهمی برای تاریخ جهان اسلام داشت که در کوتاه‌مدت و بلندمدت به گسترش اسلام در میان ترک‌ها انجامید (Tor, 2009: 287).

پویایی و اعتبار سیاسی سامانیان، همراه با لشکرکشی‌های پی‌درپی و برنامه‌های مستمر استقرار و مهاجرت مسلمانان در مناطق مجاور سرزمین‌های غیرمسلمان، موجب شد که در همین دوره نقطه عطفی در اسلام‌پذیری اقوام ترک پدید آید. این روند سرانجام در میانه قرن چهارم هجری با اسلام‌آوردن گسترده قراخانیان به اوج رسید. گزارش‌هایی از منابع اسلامی نشان می‌دهد که در حدود سال ۳۴۴ هجری قمری، برابر با ۹۵۵ میلادی یا اندکی بعد، شمار بسیار زیادی از ترکمانان اسلام آوردند و برای نخستین بار در تاریخ اسلام، فرایند اسلام‌پذیری گسترده یک جامعه ترک نه در نتیجه فتح مستقیم نظامی، بلکه از طریق مجموعه‌ای از تعاملات نظامی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و دینی رخ داد (Tor, 2009: 287-288).

به موازات لشکرکشی‌های سامانیان، نوعی استعمار و مهاجرت مسالمت‌آمیز نیز در حال شکل‌گیری بود. مهاجرانی از ماوراءالنهر در برخی شهرهای آسیای مرکزی ساکن شدند و در واقع سنت قدیمی مهاجرت و فعالیت بازرگانی سغدی‌ها را ادامه دادند. در این چارچوب، چند شهر مسلمان‌نشین در مسیرهای تجاری استپی شکل گرفت. این شهرها مسلمان‌نشین بودند، اما در عین حال تحت سلطه سیاسی ترکان اوغوز قرار داشتند. این موضوع نشان می‌دهد که این شهرها نه در نتیجه فتح نظامی، بلکه با رضایت حاکمان ترک و از طریق مهاجرت بازرگانان و ساکنان ماوراءالنهر شکل گرفته بودند. این مراکز شهری، به‌ویژه شهرهایی مانند طراز و ینگیکند، نقش مهمی در گسترش روابط تجاری و فرهنگی با آسیای مرکزی ایفا کردند و از این طریق زمینه‌های نفوذ تدریجی اسلام در میان ترکان را فراهم ساختند (Tor, 2009: 289-290).

در کنار این فرایند، گسترش ارتباطات میان جهان اسلامی و آسیای مرکزی پیامد مهم دیگری نیز داشت و آن افزایش نفوذ و حضور ترکان در درون قلمرو سامانیان بود. به بیان دیگر، سیاست فعال سامانیان در آسیای مرکزی یک روند دوطرفه ایجاد کرد؛ همان‌گونه که سامانیان در امور آسیای مرکزی دخالت می‌کردند، قدرت‌های ترک نیز به تدریج در تحولات سیاسی درون قلمرو سامانیان نقش یافتند. این روند هم پیش از اسلام‌آوردن قراخانیان و هم پس از آن ادامه داشت، هرچند شکل آن در دوره‌های مختلف متفاوت بود (Tor, 2009: 290).

پیش از اسلام‌پذیری ترکان، آنان حق ورود به سرزمین‌های اسلامی را نداشتند؛ اما پس از مسلمان‌شدن، چون در شمار مسلمانان قرار می‌گرفتند، ورودشان به مناطق اسلامی مانعی نداشت و می‌توانستند در هر نقطه‌ای که می‌خواهند سکونت کنند. از جنبه نظامی و سیاسی نیز می‌توان گفت ترکان پس از پذیرش اسلام موفق به تشکیل امپراتوری‌هایی طولانی‌مدت شدند. پیش از آن، به دلیل نداشتن یک دین مشترک، نمی‌توانستند متحد شوند و قدرت واحدی تشکیل دهند؛ اما پس از اسلام آوردن، توانستند اقتدار جهانی کسب کنند و به مدت ده قرن قدرت سیاسی جهان اسلام و مسیرهای ارتباطی مهم دنیا را در دست گیرند (اختیاری، ۱۳۸۵: ۱۴۴).

قلمرو سامانیان از کرانه‌های جنوبی دریای خزر تا کاشغر گسترده بود. آنان کوشش فراوانی کردند که اسلام را در میان صحراگردان آن‌سوی رود جیحون رواج دهند و در حدود سال ۳۴۳ ه.ق، خاندان سلجوق از ترکان اوغوز به دین اسلام درآمدند (ساندرز، ۱۳۸۳: ۱۰۹).

۴۵۴). البته برخی نویسندگان نظر دیگری دارند و معتقدند یکی از دلایل توسعه مرزهای سامانیان به سمت شمال و مشرق، بیش از آنکه جنبه دینی داشته باشد، به قصد به دست آوردن بردگان بوده است (زرین کوب، ۱۳۶۳: ۱۳۱). نبرد سامانیان در سرزمین‌های ماوراءالنهر و تهاجم علیه قوم ترک با عنوان ترویج دین اسلام صورت می‌گرفت؛ علیه جهانی ترک که بی‌دین یا نسطوری بودند. اما زمانی که عشایر ترک این مناطق تا حدی به دین اسلام درآمدند، وضع دگرگون شد و این اقدام سامانیان که با پافشاری فراوان انجام شده بود، به زیان آنان پایان یافت؛ زیرا با گشوده شدن درهای جامعه اسلامی به روی ترکان، رؤسای قبایل ترک اهداف خاص خود را دنبال می‌کردند (گروسه، ۱۳۵۳: ۲۴۷).

جهان اسلام، درآمدن ترکان به دین اسلام - که بعدها عملاً دین همه اقوام ترک شد - را به سامانیان مدیون است. در عین حال، به علت علاقه فراوان سامانیان به مذهب تسنن، همین مذهب میان ترکان رواج یافت و بعدها سبب شد که در جهان اسلام، به صورت روزافزون غلبه با این مذهب باشد. با همه این احوال، باید گفت که سامانیان با مسلمان کردن ترکان، گور خود را به دست خویش کردند. ورود گروهی ترک به صورت گسترده، در پی فعالیت‌های سامانیان روی داد. عصر سامانی را می‌توان درخشان‌ترین دوره فرهنگ ایران اسلامی دانست. برخی گزارش‌ها از کوشش‌های شاهزادگان سامانی برای بردن اسلام به قلمرو ترکان آگاهی می‌دهند. بر اساس یک گزارش، یکی از برادران امیر اسماعیل سامانی به ترکان کاشغر پناهنده شد و یکی از امیرزادگان خاندان حاکم را به دین اسلام وادار ساخت؛ خاندانی که قراخانیان نام گرفتند (فرای، ۱۳۶۵: ۱۶۴). قراخانیان همراه با پذیرش اسلام، دلبستگی خود به عادات ترکی را حفظ کردند و به ظهور نخستین آثار فرهنگی ترکی اسلامی یاری رساندند. در زمان آنها، «ترکی خاقانی» یا «ترکی کاشغر» زبان رسمی اعلام شد و شاهکارهایی در زبان و ادبیات ترکی - از جمله دیوان لغات ترک - پدید آمد. قراخانیان در سال ۳۸۹ ه. ق حکومت سامانیان را سرنگون کرده و بر همه ماوراءالنهر فرمان راندند (هیئت، ۱۴۰۲: ۱۲۴).

ورود دسته‌جمعی ترک‌ها به اسلام با تصرف ماوراءالنهر به دست قراخانیان در قرن چهارم آغاز شد. نخستین دولتمرد قراخانی، ساتوق بغراخان بود که در نیمه اول قرن چهارم به اسلام گروید و خود را عبدالکریم نامید و بر عمویش، بغراخان، شورید و او را برکنار کرد و اسلام را دین رسمی بخش غربی دولت قراخانی اعلام نمود و دولت قراخانیان را بنیان نهاد (مکی، ۱۳۸۳: ۷۰). این حادثه نقطه عطفی بود در تاریخ دولت‌های صحرائورد ترک که از اتحادیه‌های قبیله‌ای به وجود آمده بودند. پس از درگذشت ساتوق بغراخان در نیمه اول قرن چهارم، پسرش موسی بن عبدالکریم - که نام ترکی او «بای تاش» بود - با برانداختن قاغان بزرگ، به فرمانروایی هر دو بخش غربی و شرقی دولت قراخانی رسید و به گسترش اسلام در قلمرو قراخانی کمک کرد. در منابع اسلامی، چون تجارب الامم، از اسلام آوردن ۲۰۰ هزار چادر از ترک‌ها در سال ۳۴۹ ه. ق سخن رفته است (ابن مسکویه، ۱۹۸۱ م: ۱۸۱/۲) که آن را با مسلمان شدن افراد قبایل قزلق، چگیل، یغما و تخسی در قلمرو قراخانی تطبیق داده‌اند.

پس از اسلام آوردن سران دولت قراخانی، راه ورود به ماوراءالنهر برای نیروهای آن دولت گشوده شد. ساتوق بغراخان با دعوت بعضی از سرداران سامانی و دهقانان و بازرگانان ثروتمندی که از سیاست‌های مالیاتی سامانیان ناخشنود بودند، جرأت دست‌اندازی بر قلمرو آن دولت را پیدا کرد و بدون برخورد با مانع جدی تا بخارا - پایتخت سامانی - پیش رفت و آنجا را به تصرف درآورد. قراخانیان با پذیرش اسلام دیگر کافران حربی دیروز نبودند، بلکه مسلمانان سنی پاک‌اعتقادی به‌شمار می‌رفتند که از حق برادری اسلامی برخوردار

شده بودند. فقیهان در آغاز نبرد میان سامانیان و قراخانیان اعلام کردند که مسلمانان نباید جان خود را بیهوده بر سر نزاع‌های امیران مسلمان برای دست‌یافتن به نعمت‌های فانی دنیوی از دست دهند (بارتولد، ۱۳۸۷: ۵۶۹).

فرجام‌فرایند اسلام‌پذیری در آسیای مرکزی را باید در اسلام‌آوردن قراخانیان دانست؛ رویدادی که به گفته پژوهشگران در حدود میانه قرن چهارم هجری به‌صورت گسترده رخ داد و نقطه اوج گسترش اسلام در این منطقه به شمار می‌آید. موفقیت چشمگیر سیاست‌های اسلام‌سازی در عصر سامانیان، در نهایت به افزایش دخالت همان قوم ترک در امور سیاسی سامانیان انجامید. اقوامی که پیش‌تر به‌عنوان نیروهای غیرمسلمان در حاشیه جهان اسلام قرار داشتند، با اسلام‌آوردن قراخانیان و فرمانروایان قراخانی، به‌ویژه ایلیک‌خان‌ها، وارد حوزه سیاسی جهان اسلام شدند. همین امر امکان مداخله مستقیم آنان در سرزمین‌های سامانی را فراهم ساخت؛ امری که پیش از مسلمان‌شدن آنان به دشواری امکان‌پذیر بود (Tor, 2009: 295).

در نهایت، روند نفوذ تدریجی ترکان مسلمان در قلمرو سامانیان، چند سال پس از این حملات اولیه به اوج رسید. در سال ۳۸۹ هجری قمری، قراخانیان توانستند به‌طور کامل حکومت سامانیان را سرنگون کنند. بدین ترتیب، فرایندی که از گسترش اسلام در میان ترکان آسیای مرکزی آغاز شده بود، به نتیجه اسلام‌پذیری انجامید. همان روند اسلام‌پذیری که سامانیان در گسترش آن نقش مهمی داشتند، سرانجام موجب شد آسیای مرکزی به‌طور کامل در جهان اسلام ادغام شود و در عین حال آخرین دودمان بزرگ ایرانی حاکم بر شرق جهان اسلام نیز از قدرت کنار رود (Tor, 2009: 296).

نتیجه‌گیری

بررسی فرایند اسلام‌پذیری ترکان نشان می‌دهد که این تحول نتیجه مجموعه‌ای از عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بود و نمی‌توان آن را تنها به فتوحات نظامی نسبت داد. ترکان پیش از اسلام با ادیان و باورهای گوناگونی مانند شمنیسم، بودیسم، مانویت، زرتشتی‌گری و مسیحیت آشنا بودند و این تنوع دینی نوعی تسامح مذهبی در میان آنان ایجاد کرده بود. با این حال، این آمادگی زمانی به پذیرش گسترده اسلام انجامید که با تعاملات مداوم سیاسی، اقتصادی و فرهنگی میان ترکان و جهان اسلام همراه شد.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در دوره اموی، فتوحات نظامی تنها زمینه‌آشنایی ترکان با اسلام را فراهم کرد، اما به اسلام‌پذیری گسترده آنان منجر نشد. سیاست‌های تبعیض‌آمیز نسبت به غیرعربان، جایگاه فرو دست موالی و فشارهای مالیاتی موجب شد که اسلام در این دوره بیشتر به‌عنوان نماد سلطه سیاسی عربی تلقی شود. در مقابل، در دوره عباسی با کاهش تبعیض‌های قومی، اصلاح نظام مالیاتی و افزایش حضور غیرعربان در ساختار قدرت، شرایط برای پذیرش اسلام مساعدتر شد و روند اسلام‌پذیری ترکان سرعت بیشتری گرفت. از این رو، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که فتوحات نظامی به‌تنهایی عامل اصلی اسلام‌پذیری ترکان نبوده است. در کنار این عوامل، شرایط اقتصادی و اجتماعی نیز نقش مهمی در این روند ایفا کرد. نیاز ترکان کوچ‌نشین به سرزمین‌های آباد و فرصت‌های اقتصادی، گسترش تجارت در مسیرهای جاده ابریشم و فعالیت بازرگانان مسلمان، زمینه ارتباط نزدیک‌تر آنان با جهان اسلام را فراهم کرد. همچنین حضور صوفیان و مبلغان دینی که با زبانی ساده و متناسب با فرهنگ قبایل ترک سخن می‌گفتند، نقش مؤثری در معرفی گسترش اسلام در میان آنان داشت.

در این میان، دولت سامانی نقش مهمی در تسریع این فرایند ایفا کرد. سامانیان با تثبیت تمدن اسلامی در ماوراءالنهر، حمایت از مذهب اهل سنت، توسعه شهرهای مرزی، سازمان‌دهی جهادهای مرزی و به‌کارگیری غلامان ترک در سپاه، زمینه‌های سیاسی و فرهنگی گسترش اسلام در میان ترکان را فراهم کردند. این سیاست‌ها موجب افزایش ارتباط ترکان با جامعه اسلامی و نفوذ تدریجی اسلام در سرزمین‌های ترک‌نشین شد. در نهایت، اسلام‌پذیری ترکان پیامدهای سیاسی مهمی به همراه داشت. این روند موجب ادغام تدریجی آسیای مرکزی در جهان اسلام و افزایش نقش ترکان در ساختار سیاسی آن شد. اسلام‌آوردن قراخانیان نقطه اوج این فرایند بود که به سقوط سامانیان و ظهور حکومت‌های ترک مسلمان انجامید و موازنه قدرت در شرق جهان اسلام را دگرگون ساخت. بنابراین، اسلام‌پذیری ترکان در عصر سامانیان حاصل تعامل عوامل گوناگون سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و تبلیغی بود که در نهایت به تحولی مهم در تاریخ آسیای مرکزی و جهان اسلام انجامید.

کتاب‌نامه

- ابن‌فضلان، احمد بن فضلان، (بی‌تا). سفرنامه، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن‌مسکویه، ابوعلی احمد بن محمد، (۱۹۸۱م). تجارب‌الامم، به کوشش مسلم بن حجاج، جلد ۲، استانبول.
- ابن‌ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۳۵۰). الفهرست، تحقیق رضا تجدد، تهران، دانشگاه تهران.
- اختیاری، معصومه، (۱۳۸۵). روند ورود ترکان به ایران: تحولات و پیامدهای آن از آغاز تا پایان سلجوقیان، میانه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد میانه.
- اشپولر، برتولد، (۱۳۶۴). ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، جلد ۱، تهران، علمی و فرهنگی.
- بارتولد، ولادیمیر، (۱۳۷۶). تاریخ ترک‌های آسیای میانه، ترجمه غفار حسینی، تهران، توس.
- بارتولد، ولادیمیر، (۱۳۸۷). ترکستان‌نامه، ترجمه کریم کشاورز، جلد ۱، تهران، آگه.
- باسورث، ادموند کلیفورد، (۱۳۸۵). تاریخ غزنویان، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر.
- بشری، دلریش، (۱۳۸۷). «تثبیت امنیت در شرق ایران و توسعه فرهنگی در دوران امیر اسماعیل و نصر سامانی»، فرهنگ، شماره ۴۴، پاییز ۱۳۸۷.
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۴۲۰ق). فتوح‌البلدان، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- بیک‌بابایی، بهروز، (۱۴۰۲). ترکان در صحنه تاریخ، تهران، اغوزخان.
- حدود العالم من المشرق إلى المغرب، (۱۳۶۲). حدود العالم من المشرق إلى المغرب، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، طهوری.
- رضا، عنایت‌الله، (۱۳۶۵). ایران و ترکان در زمان ساسانیان، تهران، علمی و فرهنگی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین و دیگران، (۱۳۶۳). تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، جلد ۴، گردآورنده ر. ن. فرای، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر.
- زیدان، جرجی، (۱۳۸۶). تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جواهرکلام، تهران، امیرکبیر.
- ساندرز، ج. ج.، (۱۳۸۳). تاریخ فتوحات مغول، ترجمه ابوالقاسم حالت، تهران، امیرکبیر.
- سلیم، غلامرضا، (۱۳۸۳). محمود غزنوی، سرآغاز واپس‌گرایی در ایران، تهران، بلخ.
- شجاعی مهر، حسن، (۱۳۹۶). درآمدی بر تاریخ اسلام در فرارود از آغاز تا برآمدن ترکان، تهران، نگارستان اندیشه.
- طبری، محمد بن جریر، (۲۰۰۳م). تاریخ طبری، جلد ۲، بیروت، دار صادر.
- طقوش، محمد سهیل، (۱۳۸۴). دولت امویان، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم، حوزه و دانشگاه.
- عبدالله‌یف، سعدالله، (۱۳۷۸). امیر اسماعیل سامانی، تهران، تمدن.
- فرای، ریچارد نلسون، (۱۳۶۵). بخارا، دستاورد قرون وسطی، ترجمه محمود محمودی، تهران، علمی و فرهنگی.
- گردیزی، ابوسعید محمود، (۱۳۸۲). سرگذشت سلطان مسعود غزنوی: برگرفته از زین‌الخبار، به کوشش ابوالحسن معین، تهران، اهل قلم.
- گروسه، رنه، (۱۳۵۳). امپراتوری صحرائوردان، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- گوگالب، ضیا، (۱۳۵۱). ناسیونالیسم ترک و تمدن باختر، ترجمه فریدون بازرگان، تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
- مجمل‌التواریخ و القصص، (۱۳۱۸). مجمل‌التواریخ و القصص، تصحیح ملک‌الشعراى بهار، تهران، خاور.
- مکی، محمدکاظم، (۱۳۸۳). تمدن اسلامی در عصر عباسیان، ترجمه محمد سپهری، تهران، سمت.
- مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۷۸). مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی.
- نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر، (۱۳۶۳). تاریخ بخارا، ترجمه ابو نصر احمد بن محمد بن نصر القباوی، تهران، توس.

- هینت، جواد، (۱۴۰۲). سیری در تاریخ و فرهنگ ترکان، ترجمه پرویز زارع شاهمرسی، تبریز، باران.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۴۲۳ق). تاریخ یعقوبی، تصحیح خلیل منصور، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- De Cordier, Bruno J. (2021). "The Original Islamization of Central Asia: From the Arab Frontier Colonies to the 'Governorate Dynasties' (650–1000)." Chapter 4, in Jeroen J. J. Van den Bosch, Adrien Fauve, and Bruno J. De Cordier (eds.), *The European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics, and Societies*.
- Göksu, Erkan. (2023). "The Establishment of Islam in Central Asia: Geo-Cultural Patterns and Geographical Realities." Chapter 12, in Tsvetelin Stepanov and Osman Karatay (eds.), *Mass Conversions to Christianity and Islam, 800–1100*, pp. 265–300.
- Karatay, Osman. (2023). "Islamization of the Turks: A Process of Mental Change." Chapter 11, in Tsvetelin Stepanov and Osman Karatay (eds.), *Mass Conversions to Christianity and Islam, 800–1100*, pp. 237–264.
- Saifunov, Bauyrzhan. (2024). "Türkistan Bölgesinin İslamlaşma Süreci: İlk Müslüman Fetihleri." *New Era International Journal of Interdisciplinary Social Researches*.
- Tor, David G. (2009). "The Islamization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 72, pp. 279–299.

